

נישול, פרולטריזציה ושליטת האופוזיציה: פלסטינים, מזרחים והקולוניאליזם ההתיישבותי

אבי-רם צורף*

אני מבקש לבחון את משמעות חיבורו של גרשון שפיר לא מתוך קריאתו ככריאה של פרידגמה חדשה, אלא מתוך מחשבה על האופן שבו הוא תרם להבנה יסודית ומעמיקה של מסגרת שקוויה כבר הונחו לפניו. כפי שהראו רנא ברכאת ואריז' סבאע'ח'ורי, ההבנה שאת הציונות יש לבחון מתוך המסגרת הקולוניאלית-התיישבותית רווחה בהיסטוריוגרפיה הפלסטינית שנים רבות קודם לכן (Barakat, 2018; Sabbagh-Khoury, 2021). הן הצביעו על כך שההתמקדות ב"חידוש" בכתיבה ההיסטורית והסוציולוגית בישראל בשלהי שנות השמונים ובשנות התשעים משעתקת למעשה את מחיקתם של הפרספקטיבה הילידית ושל גופי הידע שהעמידו חוקרות וחוקרים פלסטינים.

לאור הדברים האלה אטען שהחידוש העיקרי בספר, בעת שיצא לאור, הוא בשתי נקודות עיקריות. האחת קשורה לסוגיית התיקוף: הספר מתמקד בדפוסי התגבשותה של המדיניות הקולוניאלית-התיישבותית בשלהי התקופה העותמאנית. השנייה קשורה לאופי המרובד של המבנה הקולוניאלי-התיישבותי: הספר מראה כיצד התביעה הבדלנית ליצירת מרחב גאוגרפי ומשק עבודה לאומיים טהורים, שמשמעותה נישולם של הפלסטינים, כרוכה ביצירתו של ריבוד אתני בתוך האוכלוסייה היהודית, שעיקר ביטויו בתקופה האמורה הוא בפרולטריזציה של התימנים.

מאמר ביקורת חשוב שהקדיש זכארי לוקמן לספר כשני עשורים לאחר פרסומו (Lockman, 2012) גרס כי סוגיית התיקוף היא נקודת התורפה של החיבור. לוקמן טען כי פנייתו של שפיר אל התקופה העותמאנית משתקפת דווקא בניתוח המעניק משקל יתר לסוגיות כלכליות הדוחקות לשוליים שאלות פוליטיות, אידאולוגיות ותרבותיות. כתוצאה מכך, התמונה העולה מספרו של שפיר איננה מצליחה ללכוד את התפקידים שמילאו כפייה, התערבות שלטונית ואלים בתהליכי התפתחותו של היישוב הציוני בפלסטין-ארץ ישראל מאוחר יותר, במהלך תקופת המנדט וביתר שאת לאחר גירושם של הפליטים הפלסטינים, מניעת שיבתם וייסודה של מדינת ישראל ב-1948. בדומה לעמדתו של לוקמן, בהיסטוריוגרפיה הפלסטינית שקדמה לספרו של שפיר נתפסה התקופה העותמאנית כרגע שבו מאמצי הקולוניזציה הציוניים הצליחו במידה מוגבלת לכל היותר, והברית בין הקולוניזציה הציונית לאימפריה הבריטית מוצגת כרגע המכונן מבחינת גיבושה של קהילת המתישבים הציונית ונישולם של הפלסטינים מאדמותיהם (סעיד, 1981; Sayegh, 1965, p. 9).

אמנם אין כל ספק כי התפרקותה של האימפריה העותמאנית ועלייתו של השלטון הקולוניאלי הבריטי – שהיה מחויב להגשמת השאיפות הפוליטיות הלאומיות הציוניות ומנע את מימוש השאיפות הלאומיות הפלסטיניות, כפי שטען רשיד ח'אלדי (תשע"א,

* ד"ר אבי-רם צורף, האקדמיה ע"ש פולונסקי, מכון ון ליר בירושלים

עמ' 73-75) - שינו את מאזן הכוחות בפלסטין-ארץ ישראל, והעמידו לרשותה של התנועה הציונית משאבים שלא היו ברשותה קודם לכן. עם זאת, נראה לי שאי-אפשר להבין כיצד הישענותה של התנועה הציונית על הכוח הקולוניאלי הבריטי שירתה את שאיפותיה הלאומיות מבלי להביא בחשבון את רפרטואר התפיסות והפרקטיקות שהתנסח כבר בשלהי התקופה העותמאנית, העומד במוקד חיבורו של שפיר. לצד זאת, ההתמקדות בתקופה העותמאנית מאפשרת לערער על התפיסה כי השדה הכלכלי היה נקי מאלימות פוליטית, ולהראות כיצד המסגרת הקפיטליסטית שימשה בסיס חיוני להתעצבות המבנה הקולוניאלי הציוני ודרכי פעולתו.

המסגרת האימפריאלית העותמאנית אמנם הובילה מדיניות הגירה שמנעה ריכוז של קבוצות מסוימות באזור מובחן בשטחי האימפריה (Karpas, 1974). אולם השתלבותה של האימפריה במערך הקפיטליסטי העולמי, הפרטת הקרקעות האימפריאליות (שבאה לידי ביטוי בחוק הקרקעות העותמאני של 1858) ועידודם של יחידים להתאזרח ולהתיישב ברחבי האימפריה העניקו בסיס חיוני למהלך הציוני של רכישת הקרקעות, הלאמתן ונישולם של הפלאחים הפלסטינים שישבו בהן (Khalidi, 1997). אף שהאימפריה לא שימשה לתנועה הציונית משענת פוליטית כמו השלטון המנדטורי, הקפיטליזציה של האדמות והימנעותם של השלטונות האימפריאליים מלהגן על הפלאחים הפלסטינים שנושלו מאדמותיהם - הימנעות שזכתה לביקורת חריפה מעל דפי העיתונות הפלסטינית, מטעמם של נציגים פלסטינים בפרלמנט העותמאני ובפטיציות שנשלחו לאיסטנבול מטעם האוכלוסייה הכפרית הפלסטינית (התנגדויות שאינן מופיעות אצל שפיר) - סייעו להצלחתה היחסית של הקולוניזציה הציונית בשנים אלו (בן בסט, תשע"ג; Khalidi, 1997; Beska, 2014). המודל של התיישבות טהורה, שהתבסס על היגיון מרחבי וכלכלי בדלני והיה מלווה בדפוסים אלימים של נישול (ששפיר אינו מתייחס אליהם) (דה מלאך וגרינברג, 2019), קרם עור וגידים הודות למדיניות העותמאנית הזאת ולכלכלה הגלובלית. שפיר מראה כי המדיניות האימפריאלית היא שהעניקה לארתור רופין, ראש המשרד הארצישראלי, בסיס לאימוץ המודל הקולוניאלי הפרוסי בפוזנן, שביקש לדחוק את התושבים הפולנים המקומיים וליצור רוב גרמני באזור באמצעות רכישת קרקעות והפיכתן לאדמות גרמניות (ראו גם בלום, 2020; וייס, 2008). התפרקותה של האימפריה ועלייתו של השלטון הקולוניאלי לא שינו את המגמות הללו, אלא הרחיבו את האפשרויות שעמדו לרשות התנועה הציונית.

רופין, שכפי שטען איתן בלום אפשר לראותו כמתכנן התרבות הארצישראלית וכמי שניסח את רפרטואר התפיסות והפרקטיקות הקולוניאלי-התיישבותיות הציוניות, מסמל גם את הנקודה הנוספת שהיא לדעתי מרכזית בספר: הזיקה שבין טיהור לאומי ונישול ובין ריבוד אתני ופרולטריוזציה. מחיבורו של שפיר עולה שאי-אפשר להבין את מכלול המבנה הקולוניאלי-התיישבותי מבלי להתייחס ליחסי הכוח האתניים הנוצרים בתוך קבוצת המתיישבים. לשפיר אמנם קדמו התייחסויות שונות לשיח הגזע שעמד בבסיס סימונם של התימנים כ"פועלים טבעיים", כאלה שאמורים להתחרות בפועל הערבי בשל הדמיון בתנאי החיים הנמוכים הנדרשים להם ו"הסתפקותם במועט" (הנגבי, 1971; עין-גיל, 1976. ובאופן אחר גם דרויאן, תשמ"ב; מאיר, תשמ"ג). אבל שפיר מראה כיצד דפוס זה, והתפיסה כי התימנים הם שאמורים להגשים את היעד של כיבוש העבודה, היו חלק אינטגרלי של המבנה הקולוניאלי-התיישבותי הכולל. לטענתו, היה זה יעד משני

בהשוואה לתפקיד המשמעותי יותר של כיבוש הקרקע, שהוענק ל"פועלים האידאולוגיים" האשכנזים. שפיר – המודה בפתח ספרו למאיר עמור, שלמה סבירסקי ובת-ציון עראקי קלורמן, שהיו קוראי הפרק העוסק בסוגיה זו – נשען על גוף הידע שהתגבש במסגרת המאבק המזרחי של שנות השבעים והשמונים בישראל, ומצביע על הפרולטריוזיה שעברו מזרחים בישראל תחת משטר חלוקת העבודה הקפיטליסטי, ששילב אותם ככוח עבודה זול המיועד לעבודות הבלתי מקצועיות (סבירסקי, 1981; עמור, 1987). גם בהקשר זה הוא מסמן את שלהי התקופה העותמאנית כרגע מכונן מבחינת התעצבותם של יחסי הכוחות האתניים בין אשכנזים ומזרחים ביישוב, בתקופת השלטון הקולוניאלי ולאחר הנכבה והקמתה של מדינת ישראל.

שפיר אמנם אינו מציין את האלימות שהתלוותה לתהליכים אלו ואת מגוון המשאבים שעמדו לרשות התנועה הציונית עם המעבר לשלטון הקולוניאלי הבריטי, ובמיוחד עם הקמתה של מדינת ישראל, אך הוא מאפשר לנתח את אותם "דפוסים של המשכיות מבנית של הציונות" (Jabary Salamanca et al., 2012). מתוך כך, חיבורו משמש אבן דרך בסיומן הזיקות ההדוקות שבין השאיפה הלאומית לטיהור ובין כינונה של מסגרת לאומית מרובדת, בין נישולם וגירושם של הפלסטינים ובין הפרולטריוזיה של המזרחים, שהיו חלק מאותן המסגרות הכוללות של קולוניאליזם התיישבותי ומערכת קפיטליסטית גלובלית.

היבט נוסף של שלהי התקופה העותמאנית היה עשוי להשלים את התמונה ששפיר מצייר: עמדתם האופוזיציונית של בני הארץ והמציאות של קיום מרחבי וכלכלי משותף. כפי שהראו אביגיל יעקובסון, משה בהר ויובל עברי, בשנים אלו התנסחה בקרב אינטלקטואלים יהודים ספרדים בני הארץ ביקורת חריפה ביחס למערך התפיסות ודפוסי הפעולה הבדלניים שהובילה הנהגת התנועה הציונית (עברי, 2020; Jacobson, 2011; Behar, 2017). הם תבעו לממש את הקיום הקולקטיבי היהודי לא במסגרת מובחנת מזו הערבית המקומית ומזו האזרחית העותמאנית, אלא כחלק מהן. שלילת הפרספקטיבה היהודית היילידית הזאת מאפיינת את עיצובו של הרפרטואר הקולוניאלי-התיישבותי הציוני ומשקפת את מה שמרסלו סבירסקי ורונון בן-אריה תיארו כמחיקה הכפולה – הן של האוכלוסיות היילידיות, הן של דפוסי הקיום המשותפים שאפיינו אותן (Svirsky & Ben-Arie, 2019). כאשר השתנה מאזן הכוחות בפלסטין ארץ ישראל בעקבות עלייתו של השלטון הקולוניאלי, בהשפעת הגיון ההפרדה שהוביל השלטון הזה ומחויבותו למימוש השאיפות הפוליטיות הציוניות, הצטרפו חלק מהדמויות הללו למערך התפיסות הציוני הכולל, שטששו את עמדותיהן האופוזיציוניות ועיצבו מחדש את הקיום היהודי-ערבי המשותף כנכס שאפשר להן לשמש גורמים מתווכים בין התנועה הציונית לפלסטינים (יעקובסון ונאור, 2021). כך למשל גרס ב' 1928 אברהם אלמאליח, ממקימי אגודת המגן שהוקמה ב' 1913 וביקרה בחריפות את הבדלנות הציונית, כי התנועה צריכה להתכנס "בפנתנו הקטנה בלי שום קשר עם שום מדינה שכנה אחרת", קבע כי שאיפותיהם הלאומיות של הערבים מנוגדות לחלוטין לאלה של היהודים, וטען כי "כל מה שהערבים רואים בו טובה לעצמם, הריהו סם מות לנו" (אלמאליח, תרפ"ח). הזדהות זו עם תפיסות התנועה הציונית גברה לאחר ההתנגשויות האלימות ב' 1929 (כהן, 2013). הגישה הזאת מלמדת על הדרכים השונות שבהן הייליד היהודי, שבמערך הקולוניאלי-התיישבותי נתפס כחלק מן הקולקטיב הלאומי ההגמוני, הוטמע בתוך חברת המתיישבים (Evri & Kotef, 2020).

לסיכום, חיבורו של שפיר אמנם איננו מתייחס לאלימות שהיתה חלק מרכזי מן המבנה הקולוניאלי-התיישבותי כבר בתקופה שבה הוא עוסק, וגם לא להתנגדות הפלסטינית לפעולות הקולוניזציה. עם זאת, פנייתו אל שלהי התקופה העותמאנית מאפשרת לו להראות כיצד התעצב מבנה זה וכיצד התגבש רפרטואר התפיסות והפרקטיקות הציוניות הבלדניות, שבאו לידי ביטוי בזיקה ההדוקה שבין נישול הפלאחים הפלסטינים, הפרולטריוזציה של היהודים התימנים ושלילת העמדות האופוזיציוניות שייצגו יהודים ספרדים בני הארץ.

מקורות

- אלמאליח, אברהם. (תרפ"ח, כט תמוז). פרשת היום: בסודם אל תבוא נפשנו. דאר היום, 1. בלום, איתן. (2020). ארתור רופין ותכנון התרבות הארצישראלית. רסלינג. בן-בסט, יובל. (תשע"ג). תקריות רחובות בפטיציות של האוכלוסייה הערבית הכפרית לאסתאנבול 1890-1913. קתדרה, 146, 101-116.
- דה מלאך, דניאל, ולב לואיס גרינברג. (2019). כיצד נשכחו קבוצות הכיבוש? מבט סוציולוגי על המאבק האלים על קרקע בגליל התחתון 1908-1914. סוציולוגיה ישראלית, 2(2), 59-87.
- דרוואן, ניצה. (תשמ"ב). באין "מרבד-קסמים": עולית-ימן בארץ-ישראל (תרמ"ב-תרע"ד, 1881-1914). יד יצחק בן-צבי.
- הנגבי, חיים. (1971, 10 באפריל). התימנים. מצפן, 58.
- וייס, יפעת. (2008). אתנו-לאומיות מרכז אירופית ודו-לאומיות ציונית. בתוך עדי גורדון (עורך), "ברית שלום" והציונות הדו-לאומית: "השאלה הערבית" כשאלה יהודית (עמ' 43-66). מאגנס.
- ח'אלדי, רשיד. (תשע"א). כלוב הברזל: סיפור מאבקם של הפלסטינים למדינה (בתרגום איה ברור). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- יעקבסון, אביגיל, ומשה נאור. (2021). בני הארץ והמזרח: יהודים וערבים בתקופת המנדט הבריטי. מאגנס.
- כהן, הלל. (2013). תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי. עברית. מאיר, יוסף. (תשמ"ג). התנועה הציונית ויהודי תימן. ספרית אפיקים.
- סבירסקי, שלמה. (1981). לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל - ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות. מחברות למחקר ולביקורת. סעיד, אדוארד. (1981). שאלת פלסטין (בתרגום רונית לנטין ויהלי עמית). מפרש. עברי, יובל. (2020). השיבה לאנדלוס: מחלוקות על תרבות וזהות יהודית-ספרדית בין ערביות לעבריות. מאגנס.
- עין-גיל, אהוד. (1976, 10 במרץ). הציונות נגד היהודים. מצפן, 76.
- עמור, מאיר. (1987). אינטרסים שפעלו במשרד הארצישראלי סביב "עלית יבנאלי". אפיקים, פט, 18-19.
- Barakat, Rana. (2018). Writing/Righting Palestine studies: Settler colonialism, indigenous sovereignty and resisting the ghost(s) of history. *Settler Colonial Studies*, 8(3), 349-363.

- Behar, Moshe. (2017). 1911: The birth of Mizrahi-Ashkenazi controversy. *Journal of Modern Jewish Studies*, 16(2), 312–331.
- Beska, Emanuel. (2014). Political opposition to zionism in Palestine and Greater Syria: 1910–1911 as a turning point. *Jerusalem Quarterly*, 59, 54–67.
- Evri, Yuval, & Hagar Kotef. (2020). [When does a native become a settler? \(with apologies to Zreik and Mamdani\)](#). *Constellations*.
- Jabary Salamanca, Omar, Mezna Kato, & Sobhi Samour. (2012). Editor's Introduction. *Settler Colonial Studies*, 2(1), 1–8.
- Jacobson, Abigail. (2011). Jews writing in Arabic: Shimon Moyal, Nissim Malul and the mixed Palestinian / Eretz Israeli locale. In Eyal Ginio & Yuval Ben-Bassat (Eds.), *Late Ottoman Palestine: The period of the young Turk rule* (pp. 165–182). I. B. Tauris.
- Karpat, Kemal. (1974). Ottoman immigration policies and settlement in Palestine. In Ibrahim Abu-Lughod & Baha Abu-Laban (Eds.), *Settler regimes in Africa and the Arab world: The illusion of endurance* (pp. 57–72). The Medina University Press.
- Khalidi, Rashid. (1997). *Palestinian identity: The construction of modern national consciousness*. Columbia University Press.
- Lockman, Zachary. (2012). Land, labor and the logic of zionism: A critical engagement with Gershon Shafir. *Settler Colonial Studies*, 2(1), 9–38.
- Sabbagh-Khoury, Areej. (2021). Tracing settler colonialism: Genealogy of a paradigm of knowledge production in Israel. *Politics and Society*.
- Sayegh, Fayez. (1965). *Zionist colonialism in Palestine*. Research Center, Palestine Liberation Organization.
- Svirsky, Marcelo, & Ronen Ben-Arie. (2019). Settler-Colonialism and the logic of double elimination. *Interventions*, 21(4), 464–485.